

УДК 130.11
DOI: <https://doi.org/10.32461/2226-3209.2.2019.175490>

Сабадаш Юлія Сергіївна,
доктор культурології, професор,
професор кафедри культурології та інформаційної
діяльності Маріупольського державного університету
juliasabadash2005@gmail.com
ORCID 0000-0001-5068-7486
Панченко Світлана Анатоліївна,
кандидат культурології, доцент кафедри арт-
менеджменту та івент-технологій Національної
академії керівних кадрів культури і мистецтв
ORCID 0000-0001-8010-8318
dolga100@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ НАУКОВОГО ТА РЕЛІГІЙНОГО СВІТОГЛЯДІВ: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Мета роботи. Дослідити особливості наукового та релігійного світоглядів, сфокусувавши увагу на культурологічному аспекті. **Методологія** дослідження полягає в застосуванні історико-культурного, систематизаційного, культурологічного та теоретично узагальнюючого методів. Зазначені методи дозволяють розкрити динаміку особистісного розвитку та довести обумовленість змін у світогляді і духовному житті людей при домінуванні релігійного або наукового світосприйняття. **Наукова новизна** обумовлена необхідністю вироблення теорій щодо подолання кризи техногенної цивілізації. А саме напрацювання певних критеріїв, що дозволяють узагальнювати та впорядковувати накопичений досвід ставлення людини до природи й космосу, знання й віри, до своєї особистої й колективної відповідальності, використовуючи науковий та релігійний світогляди не як антагоністичні, а як два фундаментальні масиви культури, що доповнюють один одного. **Висновки.** Наукові й релігійні джерела – органічні складові частини загальнолюдської культурної цілісності, і людство сьогодні має шукати ознаки єдності філософії, моралі, духовності й мистецтва, а марновірство, невігластво й неуцтво повинні бути об'єктами конструктивної критики і з боку релігії і на науковому рівні. Світське й релігійне в культурі покликане об'єднати служіння ідеалам гуманності, милосердя, ненасильства. Осмислення трагічних сторінок історії, прагнення кращої національної долі, пошуки виходу з кризових економічних, політичних, ідеологічних ситуацій, вирішення екологічних проблем – ось пріоритети найбільш важливі в усі часи і для всіх людей, незалежно від їхнього особистого ставлення до релігії чи науки. Тільки якісний дискурс веде до порозуміння, зміни застарілих парадигм, до креативного співробітництва і, в результаті, свідомого збереження, поцінування й динамічного розвитку культури.

Ключові слова: світогляд, наука, культура, релігія, віра, секуляризація.

Сабадаш Юлія Сергеевна, доктор культурологии, профессор, профессор кафедры культурологии и информационной деятельности Мариупольского государственного университета; Панченко Светлана Анатольевна, кандидат культурологии, доцент кафедры арт-менеджмента и ивент-технологий Национальной академии руководящих кадров культуры и искусств

Особенности научного и религиозного мировоззрения: культурологический аспект

Цель работы. Исследовать особенности научного и религиозного мировоззрений, сфокусировав внимание на культурологическом аспекте. **Методология** исследования заключается в применении историко-культурного, систематизационного, культурологического и теоретически обобщающего методов. Указанные методы позволяют раскрыть динамику личностного развития и доказать обусловленность изменений в мировоззрении и духовной жизни людей при доминировании религиозного или научного мировосприятия. **Научная новизна** обусловлена необходимостью выработки теорий по преодолению кризиса техногенной цивилизации. А именно наработки определенных критериев, позволяющих обобщать и упорядочивать накопленный опыт отношения человека к природе и космоса, знания и веры, к своей личной и коллективной ответственности, используя научное и религиозное мировоззрение не как антагонистические, а как два фундаментальных массива культуры, дополняют друг друга. **Выводы.** Научные и религиозные источники - органические составные части общечеловеческой культурной целостности, и человечество сегодня должно искать признаки единства философии, морали, духовности и искусства, а суеверие, невежество должны быть объектами конструктивной критики и со стороны религии и на научном уровне. Светское и религиозное в культуре призвано объединить служение идеалам гуманности, милосердия, ненасилия. Осмысление трагических страниц истории, стремление лучшей национальной судьбы, поиски выхода из кризисных экономических, политических, идеологических ситуаций, решение экологических проблем - вот приоритеты наиболее важные во все времена и для всех людей, независимо от их личного отношения к религии или науки. Только дискурс на высоком уровне ведет к пониманию, изменения устаревших парадигм, к креативному сотрудничеству и, в результате, сознательного сохранения и динамичного развития культуры.

Ключевые слова: мировоззрение, наука, культура, религия, вера, секуляризация.

Sabadash Julia, Dr. in Culture Studies, professor Professor of the Cultural Studies and Information Activities Chair Mariupol State University; Panchenko Svitlana PhD in Cultural studies, associate professor of the Art-management and event technologies chair, the National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts

Features of the scientific and religious worldview: cultural aspect

The purpose of the article is to explore the features of the scientific and religious worldviews, focusing on the cultural aspect. The research methodology consists in the application of historical, cultural, systematization, cultural and theoretically generalizing methods. These methods allow us to reveal the dynamics of personal development and prove the dependence of changes in the worldview and the spiritual life of people with the dominance of the religious or scientific worldview. **The research methodology** consists in the application of historical, cultural, systematization, cultural and theoretically generalizing methods. These methods allow us to reveal the dynamics of personal development and prove the dependence of changes in the worldview and the spiritual life of

people with the dominance of the religious or scientific worldview. **Scientific novelty** lies in the develop of theories to overcome the crisis of man-made civilization. Namely, the developments of certain criteria, which allow generalizing and streamlining the accumulated experience of the relationship of man to nature and the cosmos, knowledge and faith, to his personal and collective responsibility, using the scientific and religious outlook not as antagonistic, but as two fundamental massifs of culture, complement each other. **Conclusions.** Scientific and religious sources are organic components of universal cultural integrity, and humanity today should look for signs of unity of philosophy, morality, spirituality, and art, and superstition and ignorance should be objects of constructive criticism both from the side of religion and at the scientific level. Secular and religious culture is intended to unite the service of the ideals of humanity, mercy, non-violence. Understanding the tragic pages of history, the pursuit of a better national destiny, the search for a way out of economic, political and ideological crisis situations, the solution of environmental problems are the most important priorities for all people, regardless of their personal attitude to religion or science. Only high-level discourse leads to understanding, changing outdated paradigms, to creative cooperation and, as a result, to the conscious preservation and dynamic development of culture.

Key words: worldview, science, culture, religion, faith, secularization.

Актуальність теми дослідження. Криза природи, суспільства та особистості поставила під сумнів низку сформованих та усталених у ХХ столітті цінностей, як із позиції самої науки, так і в інших сферах суспільного життя. Виявилось, що наука не є панацеєю від усіх проблем, а її дослідження та рекомендації вимагають певного осучаснення та доповнень, скажімо етичних чи естетичних. Наука – це одночасно творчий і руйнівний інструмент у руках освіченого людства. Релігія також може допомагати у формуванні чесної, порядної, доброзичливої особистості, залагоджувати конфлікти або, навпаки, їх роздмухувати. Саме тому, опозиція знання та віри втрачає свою однозначність, стаючи сьогодні надзвичайно цікавою та актуальною дилемою.

Стан наукової розробки проблеми. Питання формування різних світоглядних орієнтирів були предметом дослідження науковців різних галузей знань. Так, вони були цікаві філософам, психологам, теологам, фізикам, математикам, етикам та ін. До найґрунтовніших можна віднести праці – Ж. Кондорсе, Ю. Чайковського, М. Вебера, Д. Дідро, П.Гольбаха, А.Тенасе, Г.Спенсара, К.Ясперса, Н.Багдасарьяна, Е.Фромма, П.Сорокіна, Н.Бора, Паскаля, Далай Лама, О. Мень, П. Гуревич та ін.

Виклад основного матеріалу. Наука й релігія являють собою два фундаментальні масиви культури, кожен з яких, взаємонаповнюючи один одного, є окремими типами світогляду. Кожна епоха має свої доміанти, поряд з якими присутні фонові типи світогляду, фонові типи культурних підсистем, які відіграють значну роль у розвитку суспільства. Так, якщо в епоху Середньовіччя в європейській традиції пануючою була християнська релігійність – як офіційно, так і на рівні масової свідомості, то Новий час у тій же європейській традиції, починаючи з XVII століття, демонструє нам зразок динамічного підйому панування наукового типу світорозуміння. Для Середньовіччя характерним стає сприйняття й існування науки у вигляді фонового, в основному елітарного типу світосприйняття. Це не означає, однак, що нова форма світогляду змінює іншу, повністю витісняючи з людської культури попередню. Хоча історія культури свідчить, що в епоху панування релігійних систем як форм пізнання світу і як структур масової свідомості наука пригнічується та піддається остракізму чи деструкції, в тому числі й силовими методами. В епоху панування науки як засобу дослідження і форми пізнання світу і як орієнтації масової свідомості пригнічується релігійність тими ж методами. Насправді відносини між науковим і релігійним типом світорозуміння, в принципі, набагато складніші.

Практичний зріз тези щодо домінування та периферійності того чи іншого світогляду підтверджує висновки досліджень Питирима Сорокіна, який показав це на величезному статистичному матеріалі, вивчаючи історію живопису, скульптури, музики, художньої літератури й архітектури. Він вивчив понад 100 тис. добутків живопису й скульптури восьми провідних європейських країн від початку середніх століть і аж до 1930 р. За його даними питома вага релігійних картин і скульптур у XII-XIII ст. складала 97 %, у XIV-XV ст. – 85%, XVI ст. – 64,7%, XVII ст. – 50,2%, XVIII ст. – 24,1%, XIX ст. – 10%, XX ст. всього – 3,9 відсотка. Решта – світські сюжети [5]. Аналогічна трансформація простежується і в музиці: майже вся музика середньовічної Європи представлена кантами, хоралами та іншими жанрами релігійного змісту. У період між 1090 і 1290 рр. починає з'являтися світська музика – пісні трубадурів, труверів і міннезінгерів. За період XVII-XVIII ст. в музичному просторі частка релігійних творів помітно знижується – до 42%, на початок XIX ст. – до 21%, а на межі XX ст. – до 5 відсотків. У художній літературі Середньовіччя ще відчутна релігійна тематика і практично немає світських шедеврів. У період з XI до поч. XII ст. з'являються окремі напівсвітські, напіврелігійні художні твори, і вже з другої половини XII ст. формується істинно світська література. І лише у XVIII-XIX ст. питома вага світських художніх творів збільшується до 80-90% [5]. Така статистика щодо найдоступнішого для індивіда виду мистецтва незаперечно свідчить про превалювання ідей світської науки над релігійністю. В архітектурі середніх віків собори, церкви й монастирі становили те вузьке коло найбільш видатних споруд і будівель, котрим належало мати сакральний зовнішній вигляд і внутрішній зміст. Починаючи з Нового часу переважна більшість об'єктів архітектури – це імпазантні палаци правителів, особняки багатіїв, офіційні ратуші, контори, будинки вокзалів, музеїв, театрів та інші світські будівлі. Хмарочоси вже наважувались заступити собою собори, що раніше вивищувались над архітектурним ландшафтом [5].

Ми далекі від думки, що релігійна віра сковує творче натхнення. Історія живопису, музики, скульптури й інших галузей мистецтва свідчить, наприклад, про неперебутнє значення натхнених творінь

на біблійні сюжети, сповнені істинної релігійності. Високе релігійне покликання у нашому складному світі надихає талановитих майстрів мистецтва на створення унікальних художніх цінностей духовного призначення.

Секуляризація сприяла прогресу культури й мистецтва не витисненням релігійної віри, а усуненням схоластики, обмеженням церковної опіки й цензури, ліквідацією заборон на неортодоксальні й світські теми, сюжети, ідеї та ідеали. Таке послаблення релігійного підпорядкування людських інтересів розширювало повноту горизонтів окультурення, багатство мотивів натхнення й творчості. Зміцнення позицій світськості знімало схоластичні пута з філософії й науки, а разом з тим зникала зашореність світосприймання й світорозуміння. Секуляризація розвінчувала міф, знецінювала традиційну парадигму про непізнаваність таємного й позаземного. І тим самим активізувала дослідницьку ініціативу ученого, безмірно урізноманітнювала область наукових шукань, розширювала діапазон досліджуваних проблем, вдосконалювала методи раціонального вивчення явищ та процесів. Величезний поштовх у розвитку природничих наук нового й новітнього часу значною мірою обумовлений пробудженням вільнодумства як однієї із провідних тенденцій світської культури, котра поєднує в собі релігійні й світські начала.

Безумовно, поняття віра існує і в сучасному комп'ютеризованому сприйнятті світу: наука, що відкриває таємниці і творить дива, сьогодні не відкинула релігійні форми ірраціонального світотлумачення, не позбавила Біблію її історіософської ролі. Вона лише відтіснила теологічну теорію на узбіччя стратегічної магістралі світопізнання й світорозуміння в структурах масової світоглядної свідомості суспільства.

Звичайно, віра наукова, як переконання в самоочевидності тих або інших наукових засад і положень, це зовсім не та віра, яка є в релігійних системах. Але релігійні системи – це не тільки певні положення, що звертаються насамперед до людської віри, але й певні узагальнені конструкції, настанови й переконання, які не позбавлені опертя на логіку аргументації й доказовості. Такі аспекти релігійного ставлення до світу отримали назву теології. Наукове пізнання невіддільно пов'язане з вірою; більше того, певною мірою починається з деяких елементів прийняття на віру окремих постулатів для засадничих положень наукової творчості. Але це і все, що є загального між науковою та релігійною вірою, далі починаються суттєві розбіжності.

Тоді, коли джерелом і підґрунтям наукового знання виступає когнітивне уявлення про реальну дійсність, що існує об'єктивно-автономно поза свідомістю індивіда, то джерелом релігійного знання, переживання, світоуявлення стає Одкровення. Одкровення – це надприродне знання, дане людині Вищим Розумом. Джерелом може виступати або пророк (Мойсей, Мухаммед), або Абсолют, Бог, що втілюється на Землі. Одкровення не підлягає раціональному осмисленню і критичному суду, бо через нього ми отримуємо те, що є вищою, абсолютною інформацією, яку обмежений розум людини не спроможний уявити у всій повноті і яка повинна прийматися на віру.

Якщо узагальнити відмінності, котрі об'єктивно існують між наукою й релігією, як між двома умовно співмірними царинами культуротворення, то можна окреслити їх такими порівняльними висновками: наука вивчає реальне несуперечливо мислиме буття. Релігія визначає духовний зміст нашого існування. Вона оперує значеннями й цінностями людського буття, формуючи його етичні, моральні й естетичні компоненти. Релігія відповідає на сакральні питання, що наближаються до абсолютних форм існування й світоуявлення, котрі відсутні й неприпустимі в науці.

Наука за призначенням намагається дати відповідь на запитання щодо походження й улаштування реального світу, його функціонування, змінюваності й перспектив. Для цього вона розкриває і формулює закони шляхом теоретичних та експериментальних досліджень. Релігія послуговується усталеними знаннями й месенджами, котрі не в змозі бути відповідями на запитання «як?», «але чому?» і «навіщо?» – оце її запитання. «Чому цей світ улаштований так, а не інакше?» «Навіщо людина живе?» Відповіді на ці питання виводять людину до ідеї Бога, Абсолюту.

Знання чи віра? Розглянемо побіжно суть дилеми. Так, наука, з усіма її здобутками та досягненнями, не захистить нас від суспільних потрясінь чи лихоліть, а її настанови і рекомендації можуть потребувати ситуативних етичних або соціальних коректив (наприклад, винайдення вченими атомної енергії та варіанти її застосування – атомні бомби чи атомні електростанції). Відсутність або втрата природного стану гармонії у сприйнятті світу й власного ества небезпечна для людства високою імовірністю катастроф. Наука – це раціональний потужний інструмент творчого вдосконалення життєвого простору людини, але водночас і небезпечний руйнівник в руках людства. Фантастично створена і впродовж багатьох десятиліть обожнювана цивілізація комплексного техногенного комфорту підступно фетишизує надприродне середовище проживання, звертаючись до природних умов лише щоб відновити свою енергію і зарозумілість. Численні плоди трагічних уроків такої безтурботності вже скрізь помітні й відчутні сьогодні. Поступово формується усвідомлення, що самовпевнена недалекоглядність й спрощення проблеми неконтрольованої перевантаженості планети нищать її красу й надійність. Допустивши насильство над природою заради досягнення максимального матеріального задоволення, людина позбавила себе благодатного стану паритетності й довірливості буття, а примітивізація духовних потреб людини позбавила її прихід у цей світ глибинного змісту, обмеживши його сенс критеріями власного его. Тож, у

дзеркалі культури добре видно, що використовувати науку собі на благо людство здатне лише не втративши усвідомлення безпосередньої органічної причетності до природи і космосу.

XXI ст. відкрило новий рахунок у взаєминах людини з природою: освоєння космосу, роботизації, розростання IT-мереж. При цьому XXI ст. не обіцяє стати епохою розквіту релігійних громад і культурного зодчества. Наука випереджає релігію, маємо надію, що то на користь культурі. Але ж, наука й релігія, на нашу думку, – дві чаші терезів, і їхня рівновага як баланс знання й віри – необхідна і вирішальна.

Сучасна наука дає для цього необхідний простір. По-перше, динамічним є саме поняття знання, і якщо вчора в нього входило лише раціональне, то тепер воно містить у собі й метатеорії, що вивчають інтуїтивне й навіть «надприродне». По-друге, безпідставна сама суперечка про пріоритет розуму чи емоцій, адже в людині вони гармонійно поєднані, живлять одне одного у своїй взаємообумовленості.

Виокремимо найбільш відмінні ознаки науки та релігії як культурних феноменів:

наука (шукає відповідь на комплекс питань «як побудований світ?»; намагається розкрити загальну структуру світу; використовує причинно-наслідкові зв'язки; у вирішенні проблем домінують розумові, раціональні засоби; головна цінність – інформативний зміст наук; прогресує за рахунок постійного самооновлення; універсальна; незавершена; доступна не багатьом);

релігія (намагається відповісти на запитання «чому світ взагалі існує?»; осмислює внутрішній досвід людини: смерть, зло, страждання; вивчає природу людини з позиції езотеризму та ірраціональності; головна цінність – досвід переживань людини; змінює свої догми як виняток, а не як правило; прив'язана до культурної традиції; претендує на абсолютну істину; доступна усім).

Як і наука, релігія може бути зрозуміла як символічна модель світу, яка узагальнює з певними принципами досвід ставлення людини до природи, космосу, до себе і до суспільства. Як влучно зауважив Нільс Бор, «людство зробило два найбільші відкриття: одне – що Бог є, друге – що Бога немає». І, не надто важливо, якої з цих точок зору дотримуємось ми у своєму світоглядному самовизначенні, але важливо обрати орієнтири, котрі приведуть нас до обопільної гармонії в процесах використання благ природи, комунікування з оточенням, задоволення естетичних потреб засобами мистецтва і духовної культури.

Віра не обов'язково має протистояти розуму та науці. Макс Планк вважав, що релігія і природознавство не виключають, а «доповнюють й обумовлюють одне одного» [4, 35].

У сучасних реаліях людина доволі часто наштовхується на думку, що цивілізація втрачає інтерес до культурних цінностей. Перші десятиліття XXI ст. крокують по планеті, яка щойно звільнилась від радикального атеїзму. Колишнім країнам європейського соцтабору та країнам соціально орієнтованого курсу на інших материках доводиться вирішувати ще складніші проблеми. Там буває релігійний фанатизм, войовничий екстремізм, міжконфесійний тероризм.

Поки що і в нашій країні йдуть пошуки зближення культурно-ідеологічних позицій і згуртованості в діях: відкинути, забути чи засудити скомпрометовану атеїзмом віру в комунізм і пристати до якогось із релігійних віросповідань, чи шукати або винайти нові форми і канони для духовної самоорганізації.

Досліджуючи дуалістичне співіснування релігії й науки, доцільно звернутись до думок самих учених відносно сприйняття ними полемічної ідеї віри в Бога. Так, Чарльз Дарвін зазначав, – «Я ніколи не заперечував існування Бога. Я думаю, що теорія еволюції сумісна з вірою, – адже неможливо довести, що прекрасний, безмежно вражаючий космос так, як і людина у цьому космосі, зовсім випадкові», а Альберт Ейнштейн – «...В нескінченному космосі відкривається безмежний Розум. Розхоже уявлення про мене як про атеїста – велика помилка. Якщо вона вчитана з моїх наукових теорій, то їх не зрозуміли» [6].

Чи не найскладнішим був цей вибір для людей XX ст., адже це була епоха масового відходу від цінностей, вироблених традиційною культурою. Таке збурення духовних орієнтацій, що охопило цілі материки, не можна кваліфікувати як прямий атеїзм, але це був замах на самі засади віри. Як зазначав Б. Паскаль, – «це, в принципі, не просто вибір між віруванням і атеїзмом, але між протилежними інтелектуальними конкретностями».

З історії відомо, що неконтрольовані крайнощі релігійної й атеїстичної ідейних установок в полемічних сутичках варті одна одній. В контексті бурхливих геополітичних процесів на зламі XX-XXI ст. є підстави для концентрації уваги на проблемі осучаснення концептуальних напрацювань стосовно співіснування і взаємодії трьох феноменів інтелектуального поступу земної цивілізації – культури, науки, релігії. Передусім мають бути враховані три наймасштабніші явища сучасності – людство перебуває на етапі колосального прориву IT-технологій і штучного інтелекту; грандіозна сфера духовного життя на планеті нині підпорядкована в більшості країн інтересам необмеженого збагачення олігархічних кіл і персоналій; лавиноподібне зростання хвиль мігрантів, біженців, бідних, хворих, байдужих до будь-яких культурних цінностей.

На цьому тлі відчутні спроби встановити факт існування прямої взаємозалежності релігії з нормами і проявами моральності в такому сенсі: основи релігійної етики впливають на віруючих безумовно позитивно, в той час як ігнорування релігійних заповідей та норм призводить до аморальності, всездозволеності, злочинності та інших вад суспільного буття. Тому вибір між вірою і невір'ям на користь віри є не лише бажаним, а й добродійним як добровільний доступний спосіб підтримки, участі,

персонального внеску в процес творення культурного простору. Така спрощеність насторожує своєю бездоказовістю: віруючий – значить моральний; вільнодумець – аморальний. Видима щирість вірування багатьох «вірних» не є критерієм високої моральності, бо фанатична віра зазвичай провокує трагічні події. Людина недосконала в гніві і перед спокусами. Але й невір'я «напоказ», котре проявляється як паплюження віри, богохульство, плюндрування релігійної атрибутики і святинь, не приносить нічого доброго, окрім почуття псевдосвободи та порожнечі без духовних цінностей.

Повна відсутність цінностей (або святинь) небезпечна для особистості і для суспільства. Але й гіперболізувати їхню роль не варто. Як відзначав Е. Фромм, «ідолами бувають не тільки зображення в камені й дереві. Ідолами можуть стати слова, машини, вожді, держава, влада й політичні групи. Наука й думка близьких теж можуть бути ідолами; для багатьох ідолом став сам Бог» [7, 143–221]. Мислитель закликає покінчити гострі дискусії про Бога й зосередитись на ліквідації небезпечних сучасних форм ідолопоклонства, незважаючи на те, релігійного вони походження чи ні, намагаючись максимально впроваджувати живі й гуманні форми людяності як на релігійному, так і на світському чи науковому підґрунті. Тільки за таких умов і підходів можна успішно творити, збагачувати й зберігати культуру.

Висновки. Світські й релігійні джерела – органічні складові частини загальнолюдської культурної цілісності, і людство сьогодні має шукати ознаки єдності філософії, моралі, духовності й мистецтва, в той же час марновірство, невігластво й неучтво повинні бути об'єктами конструктивної критики і з боку релігії і на науковому рівні. Але більш за все світське й релігійне в культурі покликане об'єднати служіння ідеалам гуманності, милосердя, ненасильства. Злагода, співробітництво, толерантність до різних типів світогляду – забезпечить повноцінний сучасний розвиток культури. Тобто: все, що поєднує і задовольняє віруючих і не віруючих, незрівнянно важливіше, ніж те, що суперечить принципам їхніх світоглядів. Осмислення трагічних сторінок історії, прагнення кращої національної долі, вирішення екологічних проблем – ось найбільш важливі пріоритети для людей, незалежно від їхнього особистого ставлення до релігії й вільнодумства. Тільки якісний дискурс веде до порозуміння, зміни застарілих парадигм, до креативного співробітництва і в результаті до свідомого збереження, поцінування й динамічного розвитку загальнолюдської культури.

Література

1. Далай-Лама XIV. Вне религии: Этика для целого мира; под ред. С. Гинзбурга. Новосибирск : Дзе Цонкапа, 2013. 155 с.
2. Дарвин Ч. Происхождение видов путем естественного отбора. Санкт-Петербург : Наука, 2001. 568 с.
3. Паскаль Б. Мысли. Киев : REFL-book, 1994. 528 с.
4. Планк М. Религия и естествознание. Вопросы философии. 1990. № 8. С. 25–35.
5. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика. Москва: Астрель, 2006. 1176 с.
6. Ученые об Архитекторе Вселенной. URL: http://www.cult-and-art.net/prose/137088-uchyonye_ob
7. Фромм Э. Психоанализ и религия. Сумерки богов / сост. А. А. Яковлев. Москва : Политиздат, 1990. С. 143–221.
8. Панченко С. А. Релігійний туризм в Україні: стан, потенціал, перспективи. Монографія. Київ: Автограф, 2019. 163 с.

References

1. Dalai Lama XIV (2013). Outside religion: Ethics for the whole world. Novosibirsk: Je Tsongkapa. [in Russian].
2. Darwin C. (2001). The Origin of Species by Natural Selection. St. Petersburg: Science. [in Russian].
3. Pascal B. (1994). Thoughts. Kyiv: REFL-book. [in Russian].
4. Planck M. (1990). Religion and natural science. Questions of philosophy. [in Russian].
5. Sorokin P. (2006). Social and cultural dynamics. Moscow: Astrel. 1176 p. [in Russian].
6. Uchenyye ob Arkhitektoze Vselennoy. Kul'tura i iskusstvo. Retrieved from: http://www.cult-and-art.net/prose/137088-uchyonye_ob [in Russian].
7. Fromm E. (1990). Psichoanaliz i religiya. Sumerki bogov. Moskva: Politizdat. [in Russian].
8. Panchenko S. (2019). Religious tourism in Ukraine: state, potential, perspectives. Kyiv: Autograph [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 02.02.2019 р.